
**ORTA MƏKTƏBDƏ IX SINIFIN KİMA KURSUNDA ŞAĞİRDŁƏRDƏ
KİMYA İSTEHSALATININ TƏŞKİLİNİN ELMİ ƏSASLARINA DAİR
BİLİKLƏRİN FORMALAŞMASI**

A.C.Quliyev, A.A.Osmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orta məktəbdə IX sinifin kimya kursunda şagirdlərdə kimya istehsalatının elmi əsaslarına dair biliklərin formalaşması üçün geniş imkanlar mövcuddur. Belə ki, kimya kursunun proqramına daxil edilmiş «Metallar», «Qeyri-metallar» və «Üzvi kimyaya giriş» bölmələri üzrə mövzularda verilən materialın həcmi şagirdlərdə kimya istehsalatının əsaslarına dair biliklərin sistemli olaraq formalaşmasına şərait yaradır. Məqalədə IX sinifin kimya kursunda istehsalatla əlaqəli mövzuların tədrisində şagirdlərdə kimya istehsalatının ümumi elmi prinsiplərinə dair biliklərin formalaşması metodikası verilir.

Orta məktəbin kimya kursunda şagirdlərdə kimya istehsalatının əsaslarına dair biliklərin formalaşmasının əsasında anlayışlar sistemi dayanır. Kimya istehsalatının ilk anlayışları ilə şagirdlər VII və VIII sinifin kimya kursunda tanış olurlar. Məsələn, VII sinifdə «Oksigen», «Hidrogen», və s., VIII sinifdə «Katalizator və katalitik reaksiyalar», «Oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları», «Elektroliz» və s. mövzuların tədrisində kimya istehsalatına dair anlayışlar formalaşır və biliyə çevrilir. IX sinif şagirdləri artıq kimyəvi reaksiya, reaksiya məhsulu, məhsulun çıxımı, homogen və heterogen reaksiyalar, reaksiyanın sürəti, kimyəvi tarazlıq, reaksiyanın sürəti və tarazlığına təsir edən amillər və s. haqqında fənn proqramı səviyyəsində biliyə malik olurlar. Kimya müəllimi şagirdlərin biliklərinə istinad etməklə kimya istehsalatının təşkilinin və idarə olunmasının elmi prinsiplərini onlara öyrədir.

IX sinifdə kimya istehsalatının müxtəlif sahələrinin öyrənilməsi birinci növbədə şagirdlərdə Respublikamızda kimya sənayəsi və onun əsasını təşkil edən kimya texnologiyasının inkişafına dair zəruri biliklərin olmasına əsaslanmalıdır.

IX sinifdə kimya istehsalatına dair biliklər «Metallar» mövzusunun tədrisində formalaşmağa başlayır. Bu və başqa mövzularda (məsələn, ammoniyakın, sulfat turşusunun və s. istehsalına dair) kimya istehsalatının anlayışlar sistemində müəyyən fərqlər olsada istehsalın təşkilinin elmi prinsipləri eynidir.

Şagirdlərdə kimya istehsalatına dair əsaslı biliyin formalaşmasına nail olmaq üçün kimya müəllimi müvafiq mövzuların tədrisində kimya sənayesi, kimya texnologiyası və kimya istehsalatının təşkilinin elmi prinsiplərinə

əsaslanmalıdır. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, laboratoriya şəraitində tanış olduqları reaksiyalar sənaye şəraitində zəruri kimya məhsullarının alınmasında istifadə olunur. Müəllim izah edir ki, kimya sənayesində məhsulun çıxımı və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün kimya texnologiyasının yeni metod və vasitələrindən istifadə olunur.

IX sinifin kimya kursunda metalların, xlorid turşusunun, sulfat turşusunun və s. alınmasını tədris edərkən ardıcıl olaraq kimya istehsalatının aşağıda verilən elmi prinsipləri haqqında bilik formalaşır.

1. Kimyəvi reaksiyaların getməsi üçün optimal şəraitin yaradılması.
2. Xammalın tam və kompleks istifadə olunması.
3. Kimyəvi reaksiyaların istiliyindən istifadə olunması.
4. Fasiləsizlik prinsipi.
5. Ətraf mühitin təhlükəsizliyinin qorunması.

Kimya istehsalatının bütün sahələri bu ümumi prinsiplər əsasında təşkil olunur və fəalliyət göstərir. Bu prinsiplər istehsal sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq xüsusi prinsip-lər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Kimyəvi reaksiyaların getməsini təmin edən optimal şəraitə aşağıdakı xüsusi prinsiplər aiddir:

1. Maddələrin qarşı-qarşıya axını və ya axın prinsipi.

Məsələn, xlorid və sulfat turşusunun istehsalında qazların, müvafiq olaraq hidrogen-xlorid və sulfat anhidridinin yaxşı həll olması onların mayye ilə əks axınında təmin olunur.

2. Qarşılıqlı təsirdə olan maddələrin toxunan səth sahələrinin artırılması.

Kimya istehsalatının bütün sahələrində kimyəvi reaksiyaların sürətlə getməsi üçün qarşılıqlı təsirdə olan maddələrin səthinin artırılması tələb olunur. Buna görə də texnoloji proseslərə əvvəlcə xammalın mexaniki xırdalanması, zənginləşməsi və təmizlənməsi ilə başlanılır. Məsələn, 1 kq kütləsi olan daş kömür parçası peçdə 3 saat müddətində yana bilər. Lakin onu toz halına saldıqda bir neçə saniyə müddətində yanar.

3. Katalizatordan istifadə olunması.

Kimya texnologiyasında katalizatordan reaksiyaların sürətinin artırılması məqsədi ilə istifadə olunur.

4. Təzyiqin artırılması.

Kimyəvi reaksiyaların çoxunun dönər olmasına dair şagirdlərin biliklərinə istinad olunur. Kimyəvi tarazlığın xarici şəraitdən asılı olması haqqında Le Şatelye prinsipi xatırladılır. Ammonyak istehsalında hidrogen və azot arasında reaksiyanın sürətinin təzyiqin artırılması şəraitində yüksəlməsi və tarazlığın məhsulun (NH₃) çıxımı istiqamətinə yönəlməsi göstərilir.

5. Qarşılıqlı təsirdə olan maddələrin qatılığının artırılması.

İstehsalat prosesində kimyəvi reaksiyanın sürətinin və məhsulun çıxımının artırılması qarşılıqlı təsirdə olan maddələrin optimal qatılığı ilə müəyyən olunur.

Müəllim şagirdlərin kimyəvi reaksiyanın sürətinə qatılığın təsirinə dair biliklərini istehsalat prosesləri ilə əlaqələndirir.

Kimya istehsalatının təşkilinin ikinci ümumi elmi prinsipi xammalın tam və kompleks istifadə olunmasıdır.

IX sinif şagirdlərinin kimya istehsalatına dair mükəmməl biliyə malik olmaları üçün onlarda istehsalın əsasını təşkil edən xammal haqqında kifayət qədər məlumatları olmalıdır. Bunun üçün kimya müəllimi istehsalata dair ilk mövzuda xammal, onun növləri haqqında şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmalıdır. Müəllim qyed edir ki, xammal sənayedə müxtəlif məhsullar almaq üçün istifadə olunan təbii materiallardır. Burada həmçinin iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan təkrar emala qaytarılan bəzi istehsal sahələrinin atdıqlarında xammal olması şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

Kimya sənayesinin xammalı müxtəlif əlamətlərinə görə təsnif olunur. Tərkibinə görə xammal mineral və üzvi (bitgi və heyvan mənşəli) olmaqla iki qrupa bölünür. Aqreqat halına görə xammal bərk (filizlər, dağ süxurları, bərk yanacaq), maye (neft) və qaz (təbii qaz, hava) halında olur.

Kimya sənayesinin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq faydalı xammallara tələbat artır.

Bunun nəticəsi olaraq bir çox xammal mənbələri tükənir. Buna görə də xammaldan səmərəli istifadə etmək problemi həll olunmalıdır. Kimya itehsalatında xammaldan tam və kompleks istifadə olunması məqsədi ilə maddələrin dövriliyi prinsipindən istifadə olunur. Təcrübə göstərmişdir ki, xammal reaksiya qurğusunda bir dəfə dövr etməklə məhsula tam çevrilmir. Buna görə də xammalın sərf olunmayan hissəsi təkrar reaksiya qurğusuna qaytarılır. Məsələn, ammoniyakın sintez üsulu ilə alınmasında kontakt qurğusunda hidrogen və azot qarışığının yalnız 30-37 %-i qarşılıqlı təsirdə olur. Buna görə də qazların reaksiyaya daxil olmayan hissəli maye ammoniyakdan xüsusi soruclar vasitəsi ilə ayrılır və yenidən kontakt qurğusuna qaytarılır. Bu proses dəfələrlə təkrar olunur.

Kimya sənayesində xammaldan tam istifadə olunmasını təmin edən xüsusi prinsiplərdən biri də qarışıq istehsalat müəssələrinin yaradılmasıdır. Əsas istehsal müəssəsinə yardımçı olaraq yaradılan kiçik müəssisədə iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən atqıntılardan təkrar emalı həyata keçirilir.

Kimyəvi reaksiyaların istiliyinin istifadə olunması prinsipi ilə şagirdlər tanış edilərkən onların reaksiyanın istilik effektinə dair biliklərinə istinad olunur. Məlumdur ki, kimyəvi reaksiyaların bir çoxu istilik ayırmaqla gedir, yəni ekzotermikdir. Digər tərəfdən bəzi reaksiyaların getməsi üçün onları müəyyən temperatura qədər qızdırmaq tələb olunur. Bu məqsədlə istehsalatda kimyəvi reaksiyalarda ayrılan istilikdən istifadə olunur. İstiliyi mübadilə edən müxtəlif vasitələr mövcuddur. İstilik daşıyıcısı kimi sudan geniş istifadə olunur. Kimyəvi reaksiyaların istiliyinin texnoloji dövriyyədə istifadə olunması istilik mübadiləsi

adlanır və kimya istehsalatının təşkilinin texnoloji prinsiplərinə aiddir.

Müəllim şagirdlərə izah edir ki, kimyəvi proseslərin mühüm texnoloji faktoru istehsalat prosesinin fasiləsizliyidir. Yalnız belə halda yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmaq mümkündür. Buna görə də istehsalatın fasiləsizliyini təmin etmək üçün texnoloji prosesin mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış idarə sistemi tətbi olunur.

Müəllim izah edir ki, kimya istehsalatında ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə ətraf mühitin qorunması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Bu kimi tədbirlərə təmizləyici qurğulardan, zərərsiz xammaldan istifadə olunması aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.C.Quliyev, S.E.Əyyubzadə. IX sinifin kimya kursunda «Metallurgiya. Çuqun və polad istehsalı» mövzusunun tədrisi prosesində kimya istehsalatına dair anlayışların formalaşması metodikası. Kimya məktəbtə. Elmi-nəzəri və metodik məcmuə. 2(54) 2016. s.39-47.
2. A.C.Quliyev, L.M.Əbdülrəhimova. Orta məktəbdə şagirdlərdə kimya biliklərini tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşmasında məktəb kimya kabinetinin rolu. Kimya məktəbdə jurnalı. 1(61)2018, s. 80-90. 19.
3. Ş.Mustafa, İ.Lətifov. Kimya Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinifi üçün dərslik. Bakı. 2016
4. Ş.Mustafa, İ.Lətifov. Kimya 9-cu sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı. 2016
5. Г.М.Чернобельская. Методика обучения химии в средней школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. 2000 г.

А.Д. Кулиев, А.А. Османова

**ФОРМИРОВАНИЕ ЗНАНИЙ О НАУЧНЫХ ОСНОВАХ ОРГАНИЗАЦИИ
ХИМИЧЕСКОГО ПРОИЗВОДСТВА У УЧАЩИХСЯ В КУРСЕ ХИМИИ
ДЕВЯТОГО КЛАССА СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ**

РЕЗЮМЕ

В статье дается методика формирования знаний о научных принципах организации химического производства у учащихся в курсе химии девятого класса. В начале статьи коротко изложены цель и задачи изучения научной основы организации химического производства в курсе химии девятого класса. Установлено, что только основываясь на содержании каждой темы о химическом производстве и знаний учащихся по химии можно последовательно сформировать знания о научных принципах организации химического производства.

A.J. Kuliev, A.A. Osmanova

**FORMATION OF KNOWLEDGE ABOUT SCIENTIFIC BASES OF THE
ORGANIZATION OF CHEMICAL PRODUCTION AT PUPILS IN THE
COURSE OF CHEMISTRY OF THE NINTH CLASS OF THE SECONDARY
SCHOOL HELL**

SUMMARY

The article provides a methodology for the formation of knowledge about the scientific principles of the organization of chemical production among students in a ninth grade chemistry course. At the beginning of the article, the purpose and tasks of studying the scientific basis of the organization of chemical production in the course of ninth grade chemistry are briefly stated. It has been established that only based on the content of each topic of chemical production and the knowledge of students in chemistry, it is possible to consistently form knowledge about the scientific principles of the organization of chemical production.

Açar sözlər: kimya sənayəsi, kimya texnologiyası, istehsalatın elmi prinsipləri.

Ключевые слова: химическая промышленность, химическая технология, научные принципы производства.

Key words: chemical industry, chemical technology, scientific production principles.